

**SPOREN VOL
BETEKENIS**

**MENITI
ARTI**

ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE
GEWELD EN OORLOG IN
INDONESIË

EVELINE BUCHHEIM, SATRIO DWICAHYO, FRIDUS STEIJLEN,
STEPHANIE WELVAART

SPOREN VOL

IN GESPREK MET 'GETUIGEN & TIJDOGENOTEN' OVER DE

BETEKENIS

INDONESISCHE ONAFHANKELIJKHEIDSOORLOG

MENITI

BERTUKAR MAKNA BERSAMA 'SAKSI & REKAN SEZAMAN'

ARTI

TENTANG PERANG KEMERDEKAAN INDONESIA

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie komt voort uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Een volledig overzicht van de publicaties van het programma is achter in dit boek dit vinden.

Het onderzoeksprogramma werd uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), waarvan KITLV en NIOD deel uitmaken. Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse overheid.

Publikasi ini merupakan hasil penelitian program Kemerdekaan, Dekolonisasi, Kekerasan dan Perang di Indonesia, 1945-1950. Daftar lengkap publikasi program dapat ditemukan di bagian belakang buku ini.

Program penelitian ini dilakukan oleh Insitut Kerajaan Belanda untuk Kajian Asia Tenggara dan Karibia (KITLV), Institut Belanda untuk Sejarah Militer (NIMH), dan Institut Belanda untuk Studi Perang, Holocaust, dan Genosida (NIOD) berdasarkan panduan dari Lembaga Ilmu Pengetahuan Kerajaan Belanda (KNAW), di mana KITLV dan NIOD merupakan bagiannya, yang menyaratkan penelitian ini untuk mematuhi dan menjunjung tinggi prinsip-prinsip ilmiah dan independensi. Program ini dimungkinkan sebagian oleh dukungan keuangan dari pemerintah Belanda.

Afbeelding omslag en illustraties: Dido Drachman

Ontwerp omslag en binnenwerk: BVDT – Bart van den Tooren

Beeldredactie: Harco Gijsbers, Ellen Klinkers, René Kok, Eveline Buchheim, Fridus Steijlen, Stephanie Welvaart

Vertaling: Taufik Hanafi (N-I) en Klarijn Anderson-Loven (I-N)

Kaart: Erik van Oosten

ISBN 978 94 6372 658 0

e-ISBN 978 90 4855 678 6

DOI 10.5117/9789463726580

NUR 680

© E. Buchheim, S. Dwicahyo, F. Steijlen, S. Welvaart / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Deze uitgave verschijnt gelijktijdig in Indonesië bij uitgeverij Obor

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

7	Proloog
13	Inleiding
24	POSITIES EN LOYALITEITEN
29	Indonesië-weigeraars en de illusie van een historisch unaniem gedeeld moreel kader
37	'Nu in oorlogsgebied geef ik je het commando "vuur!"
43	Nederlandse vrouwen in het leger
50	Ibu Djoewariyah
60	Nederlandse vrouwen buiten het leger
69	De papierfabriek: economische belangen, militaire bescherming en liquidaties
75	Het 'seismografisch' geheugen van Tarsu'ah
79	'Oorlogsmisdadiger, omdat ik ovw'er was'
85	Het (niet zo) heilige huisje van de bezetting
92	De keuzes voor een (t)huis
98	Pak Idi vertelt over Bandung Lautan Api
104	De demarcatielijn in Bandung
111	Er is maar één naam nodig: het verhaal van mijn grootvader
118	Onderwijs dat barrières slecht
122	TAAAL
126	De strijd om orde en rust
135	Ophef rondom een artikel in <i>De Groene Amsterdammer</i>

Daftar isi

7	Prolog
13	Pendahuluan
24	POSISI DAN LOYALITAS
29	Para penentang perang dan ilusi historis kolektif ihwal kerangka moral
37	'Kini kita berada di medan tempur dan kuperintahkan kau untuk 'tembak'!
43	Para prajurit perempuan Belanda
50	Ibu Djoewariyah
60	Perempuan Belanda bukan tentara
69	'Pabrik kertas: kepentingan ekonomi dan perlindungan tentara serta pembantaian'
75	Memori 'seismograf' Tarsu'ah
79	'Aku sang penjahat perang karena saya prajurit sukarela'
85	Tanah [tak] suci semasa pendudukan
92	Pilihan untuk sebuah tempat tinggal
98	Cerita Pak Idi tentang Bandung Lautan Api
104	Garis demarkasi di Bandung
111	Hanya butuh satu nama: Cerita tentang kakek saya
118	Pendidikan yang menerabas sekat
122	BAHASA
126	Berjuang demi ketertiban dan ketenteraman
135	Kegaduhan gegara <i>De Groene Amsterdammer</i>

141	De plaats van de 'baboe' in het leven van Nederlandse militairen	141	Tempat seorang 'baboe' dalam kehidupan serdadu Belanda di Indonesia
151	Als de herinnering het tijdperk een naam geeft	151	Kala ingatan menamai zaman
155	De mensen die tussen de verhalen staan	155	Orang-orang di antara narasi
160	Bladeren door de oorlog	160	Menjelajahi perang lewat gambar
170	'Bersiap' in Indonesië, 'Merdekka' in Nederland	170	'Bersiap' di Indonesia, 'Merdekka' di Belanda
176	Bambu runcing	176	Bambu runcing
178	Beelden van bambu runcing	178	Gambar-gambar bambu runcing
186	Lili Marleen, een idool van de ziel op het slagveld	186	Lili Marleen, Pujaan jiwa di medan laga
190	HERINNEREN EN VERGETEN	190	MENGINGAT DAN MELUPAKAN
195	Indonesische reflecties in Nederland I: Nederlands kolonialisme	195	Refleksi Indonesia di Belanda bagian satu: Kolonialisme Belanda
200	Indonesische reflecties in Nederland II: Nederland en dekolonisatie	200	Refleksi Indonesia di Belanda bagian dua: Belanda dan dekolonisasi
210	Op zoek naar Molukse stemmen	210	Mencari suara-suara dari Maluku
217	Brieven uit lang vervlogen tijden	217	Surat dari masa lalu
222	Werken aan je verleden	222	Menelusuri masa lalu
227	Vaders en grootvaders en hun verhalen	227	Ayah, kakek, dan kisah mereka
239	17 augustus – 27 december	239	17 Agustus - 27 Desember
244	'Anjing' op het Indisch Monument	244	'Anjing' di atas <i>Indisch Monument</i>
250	Jonge Indonesische historici en hun rol in de erkenning van lokale monumenten	250	Sejarawan muda Indonesia dan perannya dalam mengenali monumen lokal
256	Ratapan Ibu wees me er al op	256	Ratapan Ibu menunjuk padaku
262	Langs monumenten ten zuiden van Payakumbuh	262	Meneroka monumen di selatan Payakumbuh
271	Wie o wie is de eigenaar van monumenten en de hierin vervatte verhalen	271	Siapa gerangan pemilik monumen dan narasi yang dikandungnya
277	Zeventig jaar <i>Serangan Umum</i> / de algemene aanval Yogyakarta, 1 maart 1949-2019	277	Memperingati tujuh puluh tahun Serangan Umum Yogyakarta 1 Maret 1949-2019
288	Monumenten 1945-1949 in Nederland	288	Monumen 1945-1949 di Belanda
297	Epiloog	297	Epilog
301	Dankwoord	301	Ucapan Terima Kasih
305	Noten	305	Catatan
309	Over de auteurs	309	Tentang Penulis

Proloog

Achterop een motor ging ik naar de wijk achter Batu Merah in Ambon-stad, de Molukken. Ik zou daar Pak Edi Kuncoro spreken over zijn strijd tegen de Nederlanders tussen 1945 en 1949. Pak Edi komt niet van de Molukken, maar uit een dorp vlakbij Solo op Java. Hoe was hij betrokken geraakt bij de strijd? Dat was logisch, vertelde hij mij. De Nederlanders werden door de Japanners verslagen, daarna verloor Japan en waren we vrij en organiseerden we onze eigen samenleving. Maar toen kwam ineens het bericht dat de Nederlanders in het kielzog van de Britten terug zouden komen en de mensen die nog in het Japanse kamp Ambarawa geïnterneerd waren, wilden bewapenen. Dat konden de Indonesiërs niet laten gebeuren, dus meldde Pak Edi zich om de vrijheid te verdedigen.

Pak Edi Kuncoro woont nu op Ambon, waar hij lang gelegerd was. In Nederland wonen veel Molukkers die indertijd in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) tegen Pak Edi vochten en in 1951 naar Nederland kwamen omdat ze eigenlijk een eigen vrije Zuid Molukse republiek (RMS) hadden gewild. Dat leverde veel problemen op en de Nederlandse overheid besloot hen daarom naar Nederland te halen. Hun dienst in het KNIL bracht hen uiteindelijk naar het koude Nederland. De verwachting was dat

Prolog

Mengendarai sepeda motor, saya berangkat menuju sebuah kampung yang terletak tak jauh dari Batu Merah di Kota Ambon. Kepergian saya ke sana membawa maksud untuk menemui Pak Edi Kuncoro dan berbincang tentang pengalamannya berjuang melawan Belanda di kurun tahun 1945-1949. Pak Edi sebetulnya bukan asli Maluku, melainkan berasal dari Solo di pulau Jawa. Apakah sesungguhnya yang mendorong Pak Edi untuk turut berjuang? Sederhana, akunya. Selepas Jepang kalah, kami kembali merdeka untuk mengurus hidup kami sendiri. Namun, tetiba kami dengar bahwa Belanda membonceng Inggris dan hendak mempersenjatai orang-orang mereka yang masih ditahan di kamp Jepang di Ambarawa. Tentu saja kami dan segenap penduduk Indonesia tak bisa tinggal diam. Syahdan, berjuanglah Pak Edi untuk turut membela kemerdekaan.

Pak Edi kini tinggal di Ambon, tempat beliau sejak dulu ditugaskan untuk memerangi orang-orang Maluku yang tergabung di **KNIL** yang berhasrat untuk mendirikan negara sendiri yang mereka sebut Republik Maluku Selatan (RMS). Karena pemberontakan mereka tak kunjung berhasil dan malah menimbulkan banyak masalah, di tahun 1951 orang-orang Maluku itu akhirnya dipindahkan oleh pemerintah Belanda ke negeri Belanda yang suhunya membekukan. Menurut rencana awal, mereka akan tinggal di Belanda selama enam bulan saja sebelum dijanjikan pulang ke Republik Maluku Selatan. Namun, 70 tahun berselang, angan-angan itu

hun verblijf zes maanden zou duren, maar na zeventig jaar wonen ze er nog. Waarom kozen ze er eigenlijk voor om met het KNIL mee te doen? Was het omdat Molukkers al vanaf het einde van de negentiende eeuw werden gezien als elitesoldaten in dit leger?

Een van hen kwam terecht in Wierden. Nee, hij wist niet precies wat er in de rest van Indonesië, of Nederlands-Indië zoals ze het toen nog noemden, aan de hand was. Na de Japanse capitulatie waren de Nederlanders teruggekomen en werden de verhoudingen van voor de Japanse overheersing hersteld. De Nederlanders waren bezig om het KNIL opnieuw op te bouwen en kwamen in zijn dorp om jongemannen te rekruteren. De velden moesten weer worden bewerkt, maar na de ellende en de dwangarbeid die hij voor de Japanners had verricht, was het ook wel tijd voor iets volledig anders. Weg, niet eindigen op de velden. Zijn vrienden gingen allemaal, dus hij ook. Politiek? Nee, het ging om geld verdienen en avontuur.

Wat is avontuur en waarom zet oorlog ertoe aan om dat te zoeken? Toen de geallieerde troepen de Duitsers vanuit het zuiden van Nederland opdreven, namen opvallend veel jongens uit Limburg en Noord-Brabant dienst als oorlogsvrijwilliger. De opmars was langzaam gegaan en de jongeren hadden veel meegemaakt. Misschien waren ze ook wat onthecht geraakt. Als je dan een poster ziet waarop vrijwilligers worden gevraagd om te helpen Indië van het juk van de Japanners te bevrijden, dan is de optelsom gemakkelijk gemaakt zegt Ad Jansen. Als je zelf net onderdrukking hebt meegemaakt, waarom de mensen in Indië dan niet helpen door oorlogsvrijwilliger te worden? Het was op dat moment onmogelijk te voorzien dat tegen de tijd dat Ad Jansen in Indonesië arriveerde, Japan had gecapituleerd en dat Nederland dacht de tijd terug te kunnen draaien naar begin 1942.

tak kunjung mewujud. Apakah yang melandasi orang-orang Maluku itu sehingga mau bergabung dengan KNIL? Adakah kaitannya dengan tradisi panjang mereka sebagai serdadu elit untuk KNIL sejak akhir abad kesembilan belas?

Salah satu dari mereka kini bermukim di kota Wierden, Belanda. Sebelum bergabung dengan KNIL, dia tak tahu menahu dengan apa yang sedang terjadi di Indonesia, yang dulu dikenal dengan sebutan Hindia Belanda. Setelah Jepang menyerah, Belanda kembali ke Maluku dan memulihkan hubungan yang sempat terputus gegara Jepang. Mereka pun mulai menghidupkan kembali KNIL dengan cara mengikutsertakan para pemuda desa, termasuk mereka yang tinggal di desa tempat dia dulu tinggal. Dia semestinya bekerja di kebun. Namun, tak ingin kembali ke kesengsaraan yang telah ditimbulkan Jepang selama kerja paksa, ia memutuskan untuk meninggalkan ladang, lalu bergabung dengan KNIL dan mencari petualangan. Hampir semua kawan-kawannya memutuskan untuk pergi bertualang; *dus*, turutlah dia bertualang. Jadi, oleh sebab politikkah mereka bergabung dengan KNIL? Sama sekali bukan. Melainkan, demi uang dan petualangan.

Apa sesungguhnya arti petualangan itu dan mengapa perang malah membuka kesempatan untuk bertualang? Dulu, banyak anak muda dari provinsi Limburg dan Brabant mendaftar sebagai sukarelawan untuk membantu tentara sekutu mengusir serdadu Jerman di sebelah tenggara Belanda. Sementara, di beberapa tempat lain, serbuan sekutu ke Jerman berjalan begitu lambat dan para pasukan sukarelawan itu telah melalui terlalu banyak hal. Mungkin, mereka juga mulai hilang asa. Ketika mendapati poster yang berisi ajakan berjuang membebaskan Hindia dari belenggu Jepang, mereka berbondong-bondong untuk ikut serta. Setidaknya, begitulah yang dikemukakan Ad Jansen, seorang mantan sukarelawan perang. Dalihnya adalah jika Anda baru saja membebaskan diri dari cengkraman Jerman, mengapa tak kemudian turut membantu orang-orang Hindia untuk merdeka dari Jepang? Kala itu, sukar untuk tahu pasti bahwa,

Dat lag anders voor de Nederlandse militairen die later werden uitgezonden. Zij gingen als dienstplichtigen. De eerste lichten bleven lang, van 1946 tot 1949. Zo ook Jan Willem Buitenweg uit Twente. Ze hadden niet verwacht voor lange tijd uitgezonden te worden, want wat moesten ze daar? Zij kenden Indië niet. Onderling spraken ze meer over de net voorbij oorlog. Toen ze werden gestuurd, werd hun verteld dat ze naar Indië gingen om er orde op zaken te stellen. Bij meerdere afvaarten werd geprotesteerd, ook bij die van Jan Willem. De militairen werden uitgescholden voor moordenaars. Hij vermoedde dat het communisten waren.

De Communistische Partij van Nederland (CPN) was inderdaad voorstander van een onmiddellijke Indonesische onafhankelijkheid. Er waren Nederlandse jongens die hadden geweigerd dienst te nemen, maar er waren er ook die in Indonesië overliepen en de kant van de Indonesiërs kozen. De bekendste is Jan 'Poncke' Princen.

Ook Jan Koning groeide op in een politiek bewust gezin: zijn moeder was lid van de CPN. Politiek kreeg hij met de paplepel ingegoten. En als ze in Nederland net van de 'onderdrukking' van de Duitsers waren verlost, waarom zou hij dan het streven van de Indonesiërs naar vrijheid moeten onderdrukken? Hij werd opgeroepen voor militaire dienst maar wilde niet worden uitgezonden. Dus wilde hij weigeren, of in elk geval niet komen opdagen voor uitzending. Hij was al wel goedgekeurd. Hij verborg zich, maar ging toch weer aan het werk omdat hij gek werd van het isolement. Een bekend CPN politicus suggereerde om dienst te nemen en daarna net als anderen over te lopen. Dit ging Jan Koning echter te ver. Je kunt weigeren, maar daarna je eigen mensen doden is een ander verhaal. Weigeren betekent dat je anderhalf tot vijf jaar in de gevangenis

misalnya, ketika Ad Jansen tiba di Indonesia, Jepang sesungguhnya sudah menyerah, dan keadaan tak lagi seperti ketika Jepang mulai menduduki Indonesia di tahun 1942.

Lain halnya dengan apa yang, misalnya, dialami Jan Willem Buitenweg asal Twente yang berangkat ke Indonesia sebagai serdadu wajib militer. Ia tak mengira bahwa ia akan ditugaskan dalam kurun waktu yang panjang, yakni dari 1946 sampai 1949. Ia sama sekali tak tahu menahu tentang Hindia, malah lebih banyak berbincang tentang perang di negerinya yang baru saja berakhir, dan tidak pernah tentang Hindia. Ketika hendak dikirim ke Indonesia, ia hanya tahu bahwa ia ditugaskan untuk memulihkan keamanan di Hindia. Tampak pula protes keras yang dilancarkan para aktivis komunis saat kapal yang membawa Jan Willem hendak berlayar menuju Hindia. Mereka menuduhnya dan para prajurit di atas kapal itu sebagai para pembunuh.

Memang betul bahwa Partai Komunis Belanda mendukung kemerdekaan Indonesia. Banyak juga para pemuda Belanda yang menolak wajib militer; atau mungkin sengaja mendaftar tapi kemudian membelot ke Indonesia, salah seorangnya yang tak asing lagi di telinga kita adalah Jan 'Poncke' Princen. Jan Koning, seorang anak muda Belanda, tumbuh dalam keluarga yang sadar politik. Ibunya, yang adalah anggota partai komunis, menyuapi Jan dengan pandangan-pandangan politiknya sejak kecil. Dan ketika Belanda baru saja terbebas dari cengkaman Jerman, ibunya Jan beralih ihwal mengapa Indonesia harus juga dihadapkan kepada kekangan yang sama padahal mereka seharusnya merdeka.

Jan Koning pun menolak wajib militer, atau setidaknya menolak untuk diberangkatkan. Padahal, ia sesungguhnya sudah terdaftar. Ia pun menghindar, lalu bersembunyi. Namun, karena tak tahan terus menerus berada dalam persembunyian, ia kembali bekerja seperti biasa sebelum akhirnya atas saran dari petinggi Partai Komunis Belanda, Jan diminta untuk berangkat saja tapi kemudian membelot ke pihak Indonesia. Jan gamang. Ia memang tak gentar bila harus menolak wajib militer; namun, ia tak mau juga jika

verdwijnt, maar dat is de consequentie van zo'n politieke keuze.

Oom Matulesy nu wonend in Wierden, was tijdens de Japanse bezetting met zijn moeder en broer in de buurt van Semarang gebleven. Zijn vader, een Molukse KNIL-militair was krijgsgevangen gemaakt en naar later bleek vermoord. Toen de Japanners capituleerden, werden Oom Matulesy en zijn broer door de republikeinse jongeren gedwongen aan hun zijde te vechten. Op een gegeven moment kregen ze contact met Molukse KNIL-militairen die vertelden dat ze van plan waren Semarang te veroveren. Na de aanval op deze stad vervolgde Oom Matulesy zijn weg met het KNIL en kwam uiteindelijk naar Nederland.

Blijkbaar hangt je keuze ook af van waar je ouders zijn en wat zij belangrijk vinden in de strijd. Zo wees Oom Luhulima's vader hem in Surabaya op de Molukse militie die aan de kant van de republikeinen vochten. Hij vond dat zijn vijftienjarige zoon zich daarbij moest aansluiten. Natuurlijk deed hij dat, maar toen hij buiten Surabaya het contact met zijn troepen kwijtraakte, werd hij door Nederlandse militairen opgebracht. Die vonden hem nog te jong en stuurden hem terug naar school, de hogere burgerschool (hbs). Dus terug naar Surabaya, waar hij klem kwam te zitten tussen zijn eigen wensen en die van zijn vader. Deze werkte nog voor de Nederlanders, maar was tegelijkertijd bang dat zijn zoon te veel met Nederlanders zou omgaan.

Jongeren die in Indonesië bij de oorlog betrokken raakten, waren vaak jonger dan Nederlandse soldaten, Oom Luhulima was vijftien. Ibu Djoewariyah was ook vijftien jaar toen ze in Yogyakarta als verpleegster bij het Rode Kruis ging werken. In 1948, nadat Nederlandse troepen de stad hadden aangevallen en de leiders van de Republiek Indonesië hadden gearresteerd, kwam er een vluchtelingenstroom

nantinya dia harus menghabisi bangsanya sendiri selepas ia membelot. Kala itu, menolak wajib militer diancam hukuman lima tahun penjara. Rupanya, setiap pilihan politis membawa risikonya tersendiri.

Om Matulesy, yang kini tinggal di Wierden, sempat tinggal bersama ibunya di dekat kota Semarang ketika pendudukan Jepang. Ayahnya, yang adalah serdadu KNIL, ditangkap dan dijadikan tahanan perang. Baru diketahui kemudian bahwa ternyata sang ayah dibunuh Jepang. Saat Jepang menyerah, Om Matulesy dan kakak laki-lakinya dipaksa untuk berjuang bagi Republik. Suatu waktu, mereka diberi tahu oleh serdadu KNIL bahwa prajurit KNIL asal Maluku berencana menaklukan Semarang. Om Matulesy lalu berganti haluan dan bergabung dengan KNIL, sampai akhirnya di kemudian hari ia pindah ke dan tinggal di Belanda.

Ayah juga rupanya berandil besar dalam menentukan harapan dan hal yang dianggap penting oleh seorang anak. Di Surabaya, misalnya, ayah Om Luhulima banyak tahu ihwal Laskar Maluku yang berjuang untuk kemerdekaan Indonesia. Ia pun menginginkan agar anaknya turut bergabung. Tentu saja Om Luhulima yang kala itu masih berusia lima belas tahun turut perintah sang ayah dan berjuang bersama Laskar Maluku sampai ke luar Surabaya. Tapi, ketika ia terpisah dari rekan seperjuangannya, ia ditangkap pasukan Belanda dan diperintahkan untuk kembali ke sekolah HBS (*hogere burgerschool*). Pulanglah ia ke Surabaya dan terperangkap di antara cita-citanya sendiri dan keinginan sang ayah. Meskipun kala itu sang ayah masih bekerja untuk pemerintah Belanda, ia tak mau anaknya terlalu banyak bergaul dengan orang-orang Belanda.

Pada umumnya, anak-anak muda Indonesia yang terlibat dalam perjuangan kemerdekaan berusia lebih muda daripada anak-anak muda yang tergabung di ketentaraan Belanda. Sama mudanya dengan Om Luhulima adalah Ibu Djoewariyah yang kala itu terlibat aktif sebagai perawat Palang Merah di Yogyakarta. Pada 1948, setelah pasukan Belanda menyerang kota dan menangkap pemimpin Republik,

op gang. Samen met haar vriendinnen wilde ze die graag helpen. Haar ouders waren er eerst op tegen, bang dat haar iets zou overkomen. Na een tijdje als verpleegster te hebben gewerkt, raakte Ibu Djoewariyah betrokken bij de guerrilla's als koerierster. Met regelmaat vervoerde ze brieven en rapporten, maar ook wapens tussen de stad en de guerrilla in het achterland.

In dezelfde tijd dat Ibu Djoewariyah verpleegster werd, in 1948, werd mevrouw Boukje Ritman vanuit Nederland als verpleegster uitgezonden. Zij was iets ouder, tweeëntwintig jaar. Ze had zich gemeld na een toespraak van prinses Juliana, die vroeg of er verpleegsters waren die naar Indonesië wilden komen, omdat er een tekort was. In Indonesië kwam ze te werken in een noodhospitaal bij Jakarta. Al snel werd ze ook actief in het cabaret van de Welfare.

De levens van mensen als deze, wier paden elkaar nooit gekruist hoeven te hebben, zijn met elkaar verbonden doordat ze onderdeel waren van de historische gebeurtenissen tussen 1945 en 1949 in Indonesië. Hun ervaringen vertegenwoordigen de menselijke maat in de oorlog in deze archipel. Dit boek geeft een indruk van de verschillende ervaringen van getuigen en tijdgenoten in die periode, de vier auteurs hebben hun bijdragen onder andere geschreven op basis van origineel materiaal. <

banjir pengungsi dimulai. Ia dan kawan-kawannya berniat membantu meski orang tuanya menentang karena takut sesuatu yang buruk akan terjadi padanya. Setelah beberapa lama mengabdikan sebagai perawat, ia membantu para pejuang gerilya sebagai kurir. Secara berkala ia mengantarkan surat, laporan, dan seringkali juga senjata dari pusat kota untuk para gerilyawan yang berjuang dari pedalaman.

Serupa Ibu Djoewariyah, Boukje Ritman yang berusia 22 tahun ditugaskan sebagai perawat untuk para serdadu Belanda di tahun 1948. Ia menawarkan diri setelah ia mendengar pidato Putri Juliana di radio yang menyebut bahwa prajurit Belanda di Indonesia kekurangan tenaga. Setibanya di Indonesia, ia bekerja di rumah sakit darurat di Jakarta. Tak lama kemudian, ia pun terlibat aktif di *cabaret van de welfare*, yang selain mengobati juga menyediakan hiburan bagi para serdadu Belanda.

Kehidupan mereka, yang tak pernah bersilangan, sesungguhnya saling terhubung oleh kenyataan sejarah tahun 1945-1949, serta pengalaman-pengalaman mereka yang saling berbeda semasa perang di Indonesia. Berdasarkan sumber-sumber langsung dan original, keempat penulis dalam buku ini menelusuri kembali pengalaman-pengalaman tersebut yang sejatinya mewakili segi manusiawi dalam Perang Kemerdekaan Indonesia. <

Documenten

Getuigen

Contact

Indonesië en oorlog in Indonesië, 1945-1950

Indonesië, 1945-1950 is grootschalig,
Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en
volkenkunde voor Militaire Historie (NIMH) en
de onderzoek is financieel ondersteund door de
overheid die in 2016 besloot om de
geschiedenis van deze periode

Inleiding

Ambivalenties in de omgang met de Nederlandse koloniale erfenis komen steeds duidelijker aan de oppervlakte. Het verleden laat zich niet gemakkelijk wegduwen, en vaak zijn het vooral onaangename ervaringen die telkens weer opduiken. Dat is goed te zien aan de manier waarop de gebeurtenissen in Indonesië tussen 1945 en 1949, op gezette tijden naar boven komen, zowel privé als in het publieke domein. De manieren waarop debatten over de oorlog in Indonesië gevoerd worden, illustreren dat er vele mogelijkheden zijn om met het verleden om te gaan.

In de discussies worden nogal eens getallen genoemd die moeiteloos gekoppeld worden aan categorieën. Afhankelijk van de waardering voor een van de betrokken partijen ligt de nadruk hierbij op het aantal oorlogsvrijwilligers, dienstplichtige militairen, Indonesische of Nederlandse slachtoffers. Het is zeker zo dat een getalsmatige vergelijking structurele ongelijkheid kan verduidelijken of aan het licht kan

Kickoff van het Getuigen & Tijdgenoten Project tijdens Tong Tong Fair 2017. Fridus Steijlen in gesprek met getuigen, links tweede generatie Indische-Nederlanders Peter Bouwman en eerste generatie Indische-Nederlanders Rita Young en rechts Nederlandse veteraan Ad Jansen. Foto: Henriëtte Guest.

Pendahuluan

Kini, pertentangan batin dalam menyikapi warisan kolonial di masa lampau semakin mengemuka. Lekat dengan kemuraman, ingatan akan pengalaman tak baik di masa lalu terus muncul. Ini semakin terlihat jelas ketika peristiwa-peristiwa dari tahun antara 1945 dan 1949 di Indonesia kembali diperbincangkan, baik dalam lingkup pribadi atau di ranah publik. Bagaimana perbincangan tersebut dilakukan pun menggambarkan betapa banyak cara dalam menghadapi masa lalu.

Ihwal angka-angka pun menjadi sering disebut dalam perbincangan-perbincangan tentang masa lalu itu. Bergantung pada siapa yang terlibat, penekanannya bisa pada jumlah sukarelawan perang, wajib militer, atau korban jiwa. Benar adanya bahwa angka, ketika dibandingkan satu sama lain, bisa menguak ketidaksetaraan struktural. Namun angka juga tak selamanya bisa diandalkan mengingat angka kerap disusun berdasarkan asumsi terbatas dan sudut pandang yang seringkali pirau meskipun kerap mengaku objektif. Angka seringkali mengaburkan ce-

Pertemuan pembuka subprogram penelitian Saksi & Rekan Sezaman di Tong Tong Fair 2017. Fridus Steijlen berbincang dengan saksi sejarah dari generasi kedua Indo-Belanda, Peter Bouwman, dan generasi pertama Indo-Belanda, Rita Young, serta, duduk paling kanan, veteran Belanda, Ad Jansen. Foto: Henriëtte Guest.

brenge. Maar onze neiging om getallen als objectief te beschouwen is niet altijd terecht. Ook cijfers worden immers samengesteld op basis van beperkte aannames, onvolledig bronnenmateriaal en zeer persoonlijke gezichtspunten. Ze zijn niet alleen schijnbaar objectief, maar door ervaringen in cijfers uit te drukken neigen we er ook eerder naar onderling diverse groepen als uniforme categorieën te zien. Wat getallen vooral verbloemen, is dat achter elk cijfer complexe verhalen en ervaringen schuilgaan.

Binnen het onderzoeksprogramma Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950 nam het project Getuigen & Tijdgenoten een bijzondere plaats in. Het was niet primair een onderzoeksproject. De belangrijkste functie was verhalen van getuigen en tijdgenoten te verzamelen en deze toegankelijk te maken voor onderzoekers en het grotere publiek. Het project werd opgezet als een loket waar mensen terecht konden met hun ervaringen en verhalen. We wachtten niet alleen af welke verhalen binnenkwamen, maar gingen er ook naar op zoek door bijeenkomsten, reünies en lezingen bij te wonen, door aan discussies deel te nemen die anderen organiseerden en door zelf interviews en gesprekken te initiëren. Waar mogelijk, stelden we aanvullende vragen over individuele lotgevallen. We vroegen getuigen of en hoe de gebeurtenissen tussen 1945 en 1949 hun latere leven hadden beïnvloed en – niet onbelangrijk – of we hetgeen ze ons toevertrouwd mochten delen met anderen.

Door de voortdurende aanwas van verhalen in combinatie met het besef dat we bepaalde verhalen helemaal niet of minder hoorden, brachten we meer structuur aan door aanvullende vragen te stellen, gebaseerd op wat we hoorden tijdens ontmoetingen met mensen die deze periode zelf actief hadden meegemaakt en de ervaringen van hun familie. We raakten geïnspireerd

rita-cerita dan pengalaman-pengalaman yang lebih kompleks daripada yang ditunjukkan oleh angka. Oleh sebab itu, yang kami takar adalah pengalaman dari kelompok yang beragam yang kerap jatuh pada kategori yang sama.

Dalam program penelitian induk *Kemerdekaan, dekolonisasi, kekerasan dan perang di Indonesia, 1945-1950*, subprogram *Saksi & Rekan Sezaman* memiliki keistimewannya tersendiri mengingat salah satu fungsi utamanya adalah untuk menghimpun kisah-kisah dari para saksi dan pelaku sejarah, sekaligus membuatnya mudah diakses oleh peneliti dan masyarakat luas. Subprogram ini semula dirancang seperti sebuah 'loket' tempat orang mengumpulkan atau berbagi pengalaman dan cerita. Tapi, kami tak hanya menunggu, melainkan secara proaktif menjemputnya melalui berbagai kegiatan seperti rapat-rapat umum, reuni, ceramah terbuka, dan diskusi, serta wawancara dengan mereka yang pernah menjalani hidup di tahun-tahun tersebut. Lewat semua kegiatan itu, kepada mereka, kami sering bertanya ihwal bagaimana peristiwa sejarah di tahun 1945-1950 memengaruhi hidup mereka kini. Seiring dengan semakin banyaknya cerita yang terhimpun, kami mereka ulang struktur penelitian kami dengan mempertimbangkan pertanyaan-pertanyaan yang mengemuka dari pelbagai pertemuan yang pernah kami ikuti, dan dari orang-orang yang secara langsung pernah menjalani periode yang dimaksud atau sanak saudara mereka. Kami terilhami oleh banyaknya sudut pandang dan sadar dengan celah yang masih menganga, yang kemudian kami bahas kembali. Metode kerja ini membuat penelitian ini lebih dari sekedar loket tempat menghimpun cerita, melainkan secara bertahap mewujudkan menjadi sebuah pencarian.

Pencarian ini menguak betapa beragamnya pengalaman orang, berikut cara mereka menafsir satu peristiwa sejarah yang sama. Pengalaman pribadi amatlah menarik dan dapat menambah halaman baru pada lembaran sejarah yang telah digelar dan digambarkan para sejarawan.

door onverwachte perspectieven en kregen oog voor leemtes. Daarover gingen we vervolgens weer met elkaar in gesprek. Door deze werkwijze werd het project meer dan alleen een loket en kregen onze activiteiten allengs de vorm van een zoektocht.

Deze zoektocht maakte duidelijk hoe verschillend mensen dezelfde gebeurtenissen ervaren en interpreteren. Ervaringen die worden verteld vanuit persoonlijke belevingen zijn fascinerend en indringend, en kunnen extra lagen toevoegen aan de geschiedenis zoals die beschreven wordt door historici. Door oor te hebben voor de petites histoires van al deze individuen kunnen we laten zien dat een geschiedenis nooit neutraal verteld kan worden, en dat een minder afstandelijke benadering ervan juist een mogelijkheid biedt beter aan te sluiten bij de ervaringen van een bredere groep.

Een selectie uit deze petites histoires presenteren we in dit boek. Tussendoor nemen we de lezer mee in onze overwegingen en gesprekken. De titel *Sporen vol betekenis* duidt op de betekenisvolle sporen die de geschiedenis heeft achtergelaten, maar refereert ook aan het zoeken naar betekenissen. De ondertitel *In gesprek met 'getuigen & tijdgenoten' over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog* verwijst naar een 'gesprek' met de getuigen en tijdgenoten die hun verhaal deelden. Daarnaast gaat het ook over ons 'gesprek' met het project, over de zoektocht en de ideeën en vragen die dat opleverde. Omdat we Nederlandse en Indonesische stemmen naast elkaar wilden plaatsen, hebben we gekozen voor een tweetalige uitgave. In Nederlandse publicaties waarin Indonesische woorden en namen voorkomen, is het gebruikelijk te verantwoorden welke spelling hiervoor wordt gebruikt. In dit tweetalige boek hanteren we de nu in Indonesië gebruikelijke spelling. Alleen waar er in een geciteerde bron een oude spelling wordt gebruikt, houden we die aan.

Dengan mengkaji sejarah kecil dari orang-orang ini, kita menjadi tahu bahwa sejarah tak pernah netral, dan bahwa pendekatan perorangan dapat membuka kemungkinan untuk terhubung lebih baik dengan lebih banyak pihak dan pengalaman yang mereka miliki.

Dalam buku ini, kami sajikan pelbagai sejarah kecil, sambil menyisipkan aneka pertimbangan dan perbincangan yang pernah kami lakukan, sekaligus mengajak para pembaca untuk terlibat di dalamnya. Judul bukunya sendiri, *Meniti Arti*, mengacu kepada jejak-jejak penuh makna yang ditinggalkan sejarah, sekaligus proses pencarian maknanya itu sendiri. Sementara, subjudul *Bertukar Makna bersama 'Saksi & Rekan Sezaman' tentang Perang Kemerdekaan Indonesia* merujuk kepada sekian banyak 'percakapan' yang pernah kami lakukan dengan para saksi dan pelaku sejarah. Syahdan, subjudul itu juga merujuk kepada percakapan tentang penelitian yang kami kerjakan, tentang pencarian, dan gagasan, serta segala pertanyaan yang timbul. Kami menginginkan agar suara-suara dari Indonesia dan Belanda hadir secara berdampingan. Oleh sebab itu, buku ini terbit sekaligus dalam dua bahasa. Sekiranya ada kata-kata dalam bahasa Indonesia dalam teks versi Belandanya, kami menyesuaikan ejaan kata-kata tersebut menurut ejaan yang kini berlaku di Indonesia, kecuali jika sumber yang kami rujuk menuliskannya dalam ejaan lama. Selain itu, kata-kata yang mungkin memberi kesan merendahkan kami cetak miring di dalam buku ini.

Semua esai yang kami tulis dalam buku ini berdasarkan kepada bahan-bahan yang telah kami terima, wawancara yang pernah kami lakukan, dan kontak yang kami miliki. Beberapa di antaranya ditulis sebagai refleksi singkat, sementara sebagian lainnya bersifat lebih analitis. Terkadang kami kutip langsung ucapan para saksi dan pelaku sejarah yang kami wawancarai agar mereka bisa lebih didengar; namun, ada kalanya suara mereka kami hadirkan lewat deskripsi yang kami buat. Kami juga sekaligus menulis tentang diri kami sendiri dengan maksud

We schreven de stukken op basis van het materiaal dat we binnenkregen, de interviews die we afnamen en de contacten die we hadden. We noemen deze stukken essays, ze hebben soms het karakter van korte bespiegelingen en zijn dan weer meer analytisch van aard. De stemmen van getuigen zijn soms letterlijk te horen als we hen citeren, op andere momenten klinken ze indirect in onze beschrijvingen. Af en toe geven we ook een inkijkje in onze relatie met de getuigen. Daarom gebruiken we soms voornamen en schrijven we over Oom als we verwijzen naar een oudere Molukse getuige of Pak en Ibu als we het hebben over een oudere Indonesische man of vrouw. Zo spraken wij hen aan tijdens onze ontmoetingen en met deze aanspreekvorm uitte we ons respect. Wanneer we oom met een kleine letter schrijven betreft het een familierelatie.

In deze bundel hebben we niet gestreefd naar volledigheid, omdat die nooit kan worden bereikt. Ook hebben we mensen niet in willen delen in duidelijk van elkaar te onderscheiden groepen, aangezien zo'n onderverdeling al te veel gesprekken heeft doodgeslagen. Ons streven was vooral om het gesprek aan te gaan met al die verschillende stemmen en de uiteenlopende wijzen waarop ze geïnterpreteerd kunnen worden.

Verhalen worden niet alleen verteld door mensen, maar klinken ook door in monumenten of tijdens evenementen, en daarom figureren ook die hier. De essays in dit boek getuigen van breuken en toenadering, van ontluistering en vervreemding, van avontuur en kwelling, maar ook van herinneren, vergeten, en opnieuw herinneren. Gedurende dit hele proces krijgen verhalen nieuwe facetten, zoals een blik door een caleidoscoop steeds nieuwe beelden onthult.

Bijzonder aan het project Getuigen & Tijdgenoten is dat het ook mensen die minder goed vertegenwoordigd zijn in archieven de kans heeft geboden

untuk mengabarkan hubungan yang kami miliki dengan para saksi dan pelaku sejarah tersebut. Oleh sebab itulah, kami menyebut mereka, misalnya, dengan sebutan Om, khususnya ketika kami menulis tentang saksi sejarah yang berlatar belakang Maluku, atau Pak dan Ibu ketika kami merujuk kepada laki-laki dan perempuan Indonesia yang lebih tua. Inilah cara kami berbincang dengan mereka sebagai sebetuk rasa hormat. Kata-kata tersebut hanya ditulis dalam huruf kecil ketika kami ingin merujuk pada hubungan keluarga mereka.

Selanjutnya, kami tak dapat menyajikan kisah secara lengkap, karena menyegaja untuk lengkap amatlah muskil. Kami juga tidak memilah dan memilih orang-orang untuk dihimpun dalam kelompok tertentu. Memilah dan memilih orang sudah terbukti mematikan banyak perbincangan. Justru tujuan kami adalah untuk masuk dan berdialog dengan banyak suara dan sudut pandang dalam menafsirkan peristiwa sejarah.

Bahkan lebih jauh lagi, cerita tidak hanya disampaikan oleh orang per orang, melainkan juga bergema dalam banyak monumen atau acara-acara peringatan. Oleh sebab itulah mereka juga turut dihadirkan dalam buku ini. Esai-esai dalam buku ini menghadirkan banyak kisah tentang perpecahan, pemulihan hubungan, kekecewaan, keterasingan, petualangan, juga kemuraman, namun kesemuanya itu ditulis untuk mengingat, melupakan, dan lalu mengingat lagi. Lewat proses inilah cerita menjadi terus-menerus baru, dengan cara melihat yang baru, seperti halnya saat kita melihat lewat kaca kaleidoskop.

Keunikan program penelitian Saksi & Rekan Sezaman juga terletak pada kenyataan bahwa program ini membuka ruang bagi orang-orang yang kerap tak terwakili dalam banyak arsip resmi untuk berbagi pengalamannya serta mengajak banyak pihak lain untuk bisa mendengar ihwal pengalaman perang yang sebelumnya belum pernah mereka dengar. Peristiwa sejarah ini bukanlah melulu tentang pertimbangan ekonomi, strategis, militer, dan

hun ervaringen te delen en daarmee anderen dichter bij die oorlogservaringen te laten komen. Het gaat immers niet alleen om inzicht in de complexe politieke, militaire, strategische en economische overwegingen achter het conflict. We willen vooral een beeld krijgen van de impact die dit had op individuen en groepen. Door mensen nadrukkelijk centraal te stellen, komen we dicht bij persoonlijke ervaringen, krijgen we een beter begrip van individuele omstandigheden en de keuzes die hieruit voortvloeiden. Kennis van de vele, verschillende ervaringen in tijden van oorlog kan leiden tot meer inzicht in en begrip van elkaars standpunten. De aandacht in dit boek gaat daarom vooral uit naar de menselijke maat.

De afgelopen vier jaar hebben veel mensen persoonlijke ervaringen, beeldmateriaal en egodocumenten met ons gedeeld. Ze deden dat vanuit de overtuiging dat hun persoonlijke geschiedenissen de kracht hadden om al bekende verhalen aan te vullen of te nuanceren. Omdat we beseften hoezeer persoonlijke ervaringen families en gemeenschappen hebben beïnvloed, hebben we ons oor ook te luisteren gelegd bij vrienden en familie van tijdgenoten. Zij hebben deze periode vaak op een veel minder directe manier ervaren, maar merkten er toch dikwijls de weerslag van op hun eigen leven.

We hopen dat de verhalen in dit boek recht doen aan de gelaagdheid van persoonlijke ervaringen in tijden van geweld en aan de grote invloed ervan op mensenlevens. De meeste verhalen werden verteld door mensen die nu in Nederland wonen, maar als we het bij deze verhalen hadden gelaten zou er een eenzijdig beeld zijn ontstaan. Daarom zijn we ook op zoek gegaan naar de ervaringen van mensen in Indonesië. Met een open blik, zonder vooraf categorieën te benoemen, zijn er talloze manieren om naar het verleden te kijken, bijvoorbeeld door in te gaan op bepaalde te-

politiek rumit yang melatari peperangan. Kami ingin pula menakar dampak peristiwa sejarah itu terhadap orang perorangan atau kelompok, pengalaman mereka, serta pilihan yang mereka ambil. Dengan demikian, kita dapat memperoleh wawasan baru dan pemahaman tentang sudut pandang masing-masing orang. Itulah sebabnya fokus dalam buku ini adalah pada dimensi manusia.

Dalam kurun empat tahun terakhir, banyak yang telah berbagi kisah dan pengalaman dengan program penelitian kami, termasuk aneka potret, dan dokumen-dokumen ego. Dengan berbagi, mereka berharap bisa melengkapi atau menawarkan nuansa baru atas sejarah yang selama ini tertulis dan dianggap ajeg. Kemudian, sadar bahwa pengalaman seseorang bisa berdampak terhadap sanak saudara serta masyarakat yang hidup di dekatnya, kami juga menjalin hubungan dengan keluarga para saksi sejarah yang mungkin tidak secara langsung mengalaminya tetapi bisa jadi turut terpengaruh.

Kami berharap bahwa kisah-kisah yang tersaji dalam buku ini tidak mengurangi kadar pengalaman pribadi sesungguhnya di kurun waktu yang penuh dengan kekerasan, berikutan dampaknya terhadap kehidupan manusia. Sebagian besar kisah dalam buku ini diceritakan oleh orang-orang yang kini bermukim di Belanda. Namun, kami memahami bahwa jika cerita mereka saja yang dimuat dalam buku ini, sudut pandang yang tersaji sudah barang tentu akan menjadi berat sebelah. Oleh sebab itu, kami juga menelusuri kisah orang-orang di Indonesia. Dengan pikiran terbuka dan tanpa menyebut kategori, kami menemukan banyak cara menengok ke masa lampau, misalnya dengan memperbincangkan satu hal, pengalaman yang sama, atau tempat dan peristiwa tertentu secara berulang-ulang.

Sekian banyak cerita terhimpun dalam kumpulan ini tentu saja dipengaruhi juga oleh latar belakang beragam dari para peneliti kami. Keragaman ini pulalah yang memungkinkan munculnya aneka sudut pandang, dan bahkan memberi kesempatan untuk melihat peris-

rugkerende thema's, gedeelde ervaringen of in te zoomen op specifieke plekken en gebeurtenissen.

Welke verhalen van getuigen en tijdgenoten in deze bundel terecht zijn gekomen, en op welke wijze, is bepaald door de samenstellers. De uiteindelijke selectie weerspiegelt daarbij de pluriforme samenstelling van ons team. Daardoor komen er verschillende perspectieven aan de orde en werd ook duidelijk dat we allemaal op een eigen manier naar de gebeurtenissen en verhalen kijken. De leden van ons team behoren tot verschillende generaties, hebben verschillende achtergronden, andere connecties en wisselende affiniteiten met de getuigen en hun verhalen.

Zo zette Stephanie Welvaart al vanaf jonge leeftijd vraagtekens bij de beeldvorming van kolonisatie en dekolonisatie in relatie tot Indonesië, een nieuwsgierigheid die werd gevoed door haar eigen familiegeschiedenis. Als antropoloog en socioloog heeft ze veel belangstelling voor machtsstructuren en de manier waarop individuen zich hierbinnen bewegen, welke keuzes ze hebben en welke paden ze bewandelen.

Ody Dwicahyo is historicus én kleinzoon van een Indonesische vrijheidsstrijder. Hij haalde zijn masterdiploma's in Nederland en Singapore, de landen waar zijn grootvader tegen streed in achtereenvolgens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en de zogeheten Konfrontasi met de federatie Maleisië (1963-1966). Hij bestudeert hoe mensen in het verleden met elkaar vochten en vervolgens de strijdbijl weer begroeven.

Eveline Buchheim groeide op met verhalen die haar blik op de wereld verruimden. Ze studeerde Nederlands en antropologie. Haar interesse in zowel onderzoek als het dagelijkse leven lijkt zich altijd te bewegen op het snijvlak van taal en de interactie tussen mensen.

Artist Impression van de vier auteurs.

Beeld: Dido Drachman.

tiwa dan kisah dari cara pandangnya masing-masing. Masing-masing dari kami berasal dari generasi yang berbeda-beda, dengan hubungan dan kedekatan yang berbeda-beda pula dengan para saksi dan pelaku sejarah yang telah membagikan cerita mereka.

Stephanie Welvaart, misalnya. Terdorong oleh rasa ingin tahu ihwal sejarah keluarganya, ia kerap mempertanyakan cara kolonisasi dan dekolonisasi Indonesia tersaji di banyak ruang. Memperoleh pendidikan di bidang ilmu antropologi dan sosiologi, Stephanie memiliki ketertarikan besar dalam struktur kuasa dan cara orang-orang bergerak di dalamnya, serta pilihan-pilihan yang mereka punya dan jalur yang akhirnya mereka ambil.

Lalu, ada Ody Dwicahyo, yang selain seorang sebagai seorang sejarawan, adalah cucu dari seorang pejuang kemerdekaan Indonesia. Ia memperoleh dua gelar master dari Belanda dan Singapura, dua negeri yang kakeknya dulu perangi saat revolusi fisik dan ketika Konfrontasi menentang pembentukan Federasi Malaysia. Ody meneroka bagaimana di waktu lampau orang-orang terlibat dalam peperangan, dan setelah usai, lalu berdamai dan meredakan permusuhan.

Sementara, Eveline Buchheim tumbuh bersama cerita-cerita yang membuka wawasannya tentang dunia. Ia mendalami bahasa Belanda dan ilmu antropologi. Kesemuanya itu menumbuhkan ketertarikannya kepada kehidupan sehari-hari yang tampaknya selalu berada di persimpangan antara bahasa dan interaksi antar-orang.

Terakhir, Fridus Steijlen. Ia adalah seorang antropolog yang sejak masih di bangku kuliah sudah terlibat dalam aktivisme dekolonisasi Indonesia, komunitas Maluku dan Indis, dan juga dengan isu-isu Indonesia kontemporer. Baginya, manusia haruslah berada di titik pusat sejarah dan sudah semestinya begitu agar sudut pandang senantiasa beragam.

Ilustrasi keempat penulis dalam buku ini oleh seniman.

Gambar: Dido Drachman.

Fridus Steijlen is antropoloog en houdt zich al vanaf zijn studietijd bezig met de dekolonisatie van Indonesië, en de Molukse en Indische gemeenschap, maar ook met het hedendaagse Indonesië. Voor hem moeten in de geschiedenis mensen centraal staan, en hij vindt het belangrijk oog te hebben voor diversiteit en kracht.

De combinatie van deze verschillende achtergronden en interesses hielp ons over onze eigen grenzen heen te kijken. Onze discussies kregen daardoor vaak verrassende wendingen. De bestaande en nieuwe contacten in Indonesië, maar vooral de aanwezigheid van Ody in ons team, bevestigden wat we eigenlijk al wisten: om geschiedenissen waar verschillende landen bij betrokken zijn grondig te kunnen onderzoeken, is internationale samenwerking onontbeerlijk. Onder andere in de bijdragen van Ody weerklinken de Indonesische stemmen expliciet in ons boek. Te zeer uitgaan van de eigen beleving, interpretatie of ervaring kan je totaal op het verkeerde spoor zetten. Een mooie illustratie daarvan is hoe er werd aangekeken tegen het idee achter het vernielen van bruggen bij kampongs. In brieven en dagboeken van Nederlandse soldaten lezen we dat zij dat meestal interpreteerden als een uiting van guerrilla-activiteiten, maar uit andere verhalen leerden we dat Indonesiërs het soms zagen als de enige manier om hun dorp te beschermen tegen ongewenste bezoekers.

Een deel van de essays in deze bundel gaat over wat mensen zich nu nog herinneren van de gebeurtenissen destijds in Indonesië, of over hoe deze ervaringen werden gedeeld door de jaren heen. Maar wat we ons herinneren, is zelden wat er zich feitelijk afspeelde, of dat nu gisteren was of tientallen jaren geleden. Al vrij snel vergeten we delen van de gebeurtenis en reconstrueren deze vervolgens opnieuw. Dat moet ook, want, zoals psycholoog Douwe Draaisma in zijn boeken over de

Perpaduan latar yang berbeda-beda inilah yang membuat kami mampu melihat melampaui batasan-batasan kami sendiri. Terkadang, perbedaan ini pula yang kerap membuahkan kejutan-kejutan. Misalnya, segala hal kami ketahui menjadi lebih sah dengan terjalannya hubungan baru kami dengan pihak-pihak di Indonesia, termasuk dengan bergabungnya Ody dalam program penelitian ini. Dalam esai-esai yang ditulis Ody dalam buku ini, misalnya, suara-suara Indonesia bisa terdengar begitu lantang. Syahdan, agar dapat menelaah sejarah yang melibatkan banyak negara, kerja sama internasional adalah sebuah keharusan. Kami paham bahwa terlalu memaksakan satu sudut pandang bisa jadi membuat kita keluar jalur. Hal ini tampak jelas, misalnya, pada perumpamaan terputusnya jalur pada jembatan-jembatan kampung yang dulu dilekakkan di kala perang kemerdekaan. Di banyak surat dan buku harian yang ditulis serdadu Belanda, aksi penghancuran jembatan tersebut kerap diterjemahkan sebagai aksi merusak yang dilakukan para pemberontak gerilya; sementara, dari sudut pandang Indonesia, pemutusan jembatan penghubung itu adalah satu-satunya cara agar desa mereka terhindar dari kekejian penjajah.

Beberapa bagian dalam buku ini mengungkap apa yang masih diingat dari sejarah di Indonesia kala itu, atau tentang bagaimana peristiwa-peristiwa sejarah dimaknai dan dibagi selama bertahun-tahun. Namun, apa yang diingat orang dari sebuah peristiwa yang terjadi bertahun-tahun lalu atau bahkan baru terjadi kemarin saja bisa jadi tidak persis seperti apa yang sesungguhnya terjadi. Kita kerap menghilangkan bagian-bagian tertentu pada sebuah peristiwa, lalu mencoba membangunnya kembali. Begitulah cara memori bekerja. Seperti yang Douwe Draaisma kemukakan dalam bukunya, melupakan adalah cara terpenting untuk mengingat. Jika kita tidak pernah lupa, kita takkan bisa memiliki kemahiran dalam mengingat, dan malah bisa berujung dalam kekalutan total. Ingatan kita berbeda dari waktu ke waktu, disesuaikan

werking van het geheugen duidelijk maakt, vergeten is het belangrijkste instrument dat we hebben om te kunnen herinneren. Als we niet in staat waren om te vergeten, zouden we ten prooi vallen aan totale verwarring. Niet zelden maken we van onze herinnering op diverse momenten verschillende versies, met daarin verdisconteerd wat we van anderen hoorden, wat we lazten en op basis van nieuwe ervaringen. Dit betekent niet dat die verhalen daarom minder belangwekkend zouden zijn, want juist deze herinneringen maken inzichtelijk hoezeer onze ervaringen beïnvloed worden door onze eigen achtergrond, eerdere ervaringen en door het tijdstip en de plaats waar we ons ten tijde van de gebeurtenis bevonden.

We luisterden met ons team niet alleen naar wat tot ons kwam, we probeerden ook om de verhalen achter de stiltes te ontdekken, aandacht te hebben voor wat er om welke reden dan ook niet gezegd werd en te doorgronden welke emoties er achter zwiigen zouden kunnen schuilen. We probeerden de betekenis te achterhalen van de stiltes die vielen in (groeps)interviews, te ontdekken wat er tussen de regels in egodocumenten stond en ook stemmen te laten klinken van diegenen die niet meteen geneigd waren hun verhaal te laten horen.

De essays in dit boek geven een indruk van hoe verschillend de periode tussen 1945 en 1949 werd ervaren en hoe er nu op teruggekeken wordt. Citaten en beelden uit het verzamelde materiaal komen erin terug en wij delen onze interpretaties van en de reflecties op dat materiaal. De auteurs zijn te herkennen aan kleine portretjes bij de essays. Tussen de essays is de weerslag van onze zoektocht te vinden, evenals een deel van de gesprekken die we daarover met elkaar en anderen hadden. Vanzelfsprekend komen hier gevoeligheden en controverses aan bod, maar ontbreken andere weer. We hopen dat de essays

dengan apa yang lalu kita dengar dari orang, yang kita baca, atau berdasar pengalaman baru. Ini bukan berarti bahwa apa yang semula kita ingat menjadi tak menarik; justru sebaliknya, ini menunjukkan betapa ingatan kita sesungguhnya dipengaruhi oleh latar belakang kita masing-masing, pengalaman, serta oleh waktu dan tempat kita berada ketika sebuah peristiwa sejarah terjadi.

Kami tak hanya mencatat apa yang terdengar, tapi juga mengungkap apa yang biasanya bersembunyi di balik kesunyian. Mencerahkan perhatian pada apa yang terungkap, serta mendalami emosi yang dipendam, kami mencoba meniti arti yang tersembunyi dibalik sunyi, untuk melihat apa yang tersirat dalam tulisan-tulisan di banyak dokumen-dokumen ego, dan untuk mendengar suara-suara mereka yang masih malu-malu untuk lantang bercerita. Sunyi pun lalu beralih nyaring. Kisah-kisah baru terdengar lantang. Dan pengalaman-pengalaman serta ruang-ruang baru menjadi terbuka.

Meskipun jauh dari genap, semua tulisan dalam buku ini meneroka bagaimana tahun-tahun antara 1945 dan 1949 membuahakan perjalanan yang berbeda-beda dan bagaimana tahun-tahun itu dilihat kembali lewat kaca mata kekinian. Kami hadirkan aneka nukilan dan gambar-gambar dari waktu lampau dalam buku ini. Kami juga menyertakan tafsiran serta refleksi kami atas nukilan dan gambar-gambar itu – untuk mempertegasnya, kami sertakan ilustrasi wajah pengarang pada masing-masing esai yang mereka tulis. Tentunya, segala hal yang sensitif dan kontroversial kami turut bahas. Harapannya adalah bahwa semua ini bisa memantik pertanyaan dan perbincangan lebih lanjut – bukan pertanyaan-pertanyaan yang jawabannya sederhana atau tak taks, melainkan pertanyaan-pertanyaan yang mendorong terciptanya pemahaman lebih jauh akan sudut pandang dan posisi yang lain.

Buku *Meniti Arti* ini terdiri dari tiga bagian, yang masing-masingnya menjejak pengalaman semasa Perang Kemerdekaan Indonesia. Ada kalanya satu bagian ditulis

vragen oproepen, met name vragen die geen eenvoudig of eenduidig antwoord kunnen hebben, maar die er wel toe aanzetten zich in te leven in andermans positie en vervolgens uitnodigen tot gesprekken. *Sporen vol betekenis* bestaat uit drie delen die de oorlogservaringen tussen 1945 en 1949 als uitgangspunt hebben. Soms gebeurt dit heel concreet, op andere momenten gaat het om bespiegelingen met een abstracter karakter. Maar alle bijdragen aan het boek laten zien welke invloed de oorlog heeft gehad op de ervaringen en de levens van mensen: zij worden hier niet teruggebracht tot aantallen maar spreken als individuen met unieke ervaringen en overwegingen.

Het eerste deel, 'Posities en loyaliteiten', gaat in op de keuzes die mensen maken in een oorlog en de persoonlijke gevolgen die dat heeft, op de korte en de lange termijn. Het laat ook zien hoe loyaliteiten in de loop van de tijd kunnen veranderen en tot gewijzigde opvattingen over de eigen of andermans posities kunnen leiden. In dit deel komen onder andere de ervaringen van Indonesische en Nederlandse militairen en strijders aan de orde, op basis van contemporaine ego-documenten en op basis van latere gesprekken. Maar er is ook aandacht voor burgers en de invloed die zo iets als een demarcatielijn destijds had op hun leven.

Het tweede deel, 'Taal', laat het belang zien van de woorden die worden gebruikt om te spreken over de eigen ervaringen of die van anderen. Welke stereotypen werden door Nederlanders en Indonesiërs gebruikt om te spreken over 'de ander'? We vatten taal hierbij breder op dan alleen woorden; het gaat ook over de beeldtaal zoals die uit de foto's in albums van militairen naar voren komt. We laten zien in welke taal over het conflict gesproken werd en wordt, welke metaforen er gebruikt werden en hoe sommige iconische begrippen door de tijd heen gelijkblijven.

Het laatste deel, 'Herinneren en vergeten', geeft

dengan tegas; sementara, bagian lainnya ditulis secara reflektif dengan tokoh yang disamakan. Tapi, intinya, kesemua bagian itu menggambarkan dampak perang terhadap kehidupan banyak manusia. Diawali dengan dimensi manusia, kami tidak mereduksi orang per orang menjadi sekedar angka, melainkan membiarkan mereka untuk berbicara sebagai individu dengan pengalaman dan ketertarikannya masing-masing.

Bagian pertama, 'Posisi dan Loyalitas', menggali pilihan-pilihan yang orang buat di kala perang dan akibat yang mungkin muncul daripadanya, dalam jangka pendek maupun panjang. Bagian ini juga menunjukkan bagaimana kesetiaan bisa beralih dari waktu ke waktu dan mengubah persepsi tentang posisi diri atau orang lain dalam satu peristiwa. Bertalian dengan kedudukan dan kesetiaan ini, bab pertama ini menggali lebih dalam pengalaman-pengalaman serdadu Indonesia dan Belanda yang termuat dalam tulisan-tulisan pribadi yang mereka pernah buat, juga lewat sekian banyak percakapan yang pernah kami lakukan dengan mereka. Selain pengalaman para serdadu, kami juga menilik para penduduk sipil yang kehidupannya turut terdampak oleh, misalnya, garis demarkasi yang memisahkan kawan dari lawan.

Bagian kedua berjudul 'Bahasa'. Bagian ini menunjukkan betapa pentingnya kata dan istilah yang digunakan ketika berbicara tentang pengalaman sendiri atau pengalaman orang lain. Misalnya, stereotip apakah yang lazim digunakan orang-orang Belanda saat merujuk orang-orang Indonesia, dan sebaliknya? Kami juga mengerti bahwa bahasa tidak hanya sebatas kata dan istilah, melainkan juga gambar-gambar yang hadir dalam banyak album-album foto milik para serdadu. Kami mencoba mencari tahu dalam bahasa apakah perang itu diutarakan, metafora apa saja yang dipakai, dan bagaimana konsep-konsep ikonik berpindah menelusuri waktu.

Bagian terakhir, 'Mengingat dan Melupakan', menyajikan pandangan tentang cara pengalaman perang diingat,

een inkijkje in de manieren waarop de oorlogservaringen worden herinnerd en welke liever worden vergeten. We laten zien hoe individuele herinneringen een rol zijn blijven spelen in het latere leven van getuigen en tijdgenoten, maar ook van hun kinderen en kleinkinderen. We proberen het gebied achter – al dan niet veronderstelde – stiltes te bereiken. En we gaan in op gevoeligheden rondom monumenten en de wijze waarop de functie daarvan in de loop van de tijd kan veranderen. ◀

sementara sebagian lainnya dilupakan. Kami mencoba menunjukkan betapa ingatan perorangan terus memengaruhi andil dalam kehidupan orang-orang yang bersangkutan serta kerabatnya bahkan jauh setelah peristiwa itu berlalu. Dalam bagian ini kami juga menengok ke belakang, ke bagian-bagian yang tak sempat tersingkap. Dengan cara yang sama, kami juga membahas sensitivitas yang menyelimuti monumen-monumen peringatan, serta fungsi-fungsinya yang senantiasa berubah dari waktu ke waktu. ◀

Eveline

Stephanie

Ody

Fridus

Verbindende
teksten /
Larik Penghubung